

Anna Solak

*Akademia Nauk Stosowanych
w Nowym Sączu*

Mówienie i niemówienie w wypowiedzi

Wprowadzenie

Ludzka mowa ma nieocenioną wartość. To, co każdego dnia większości z nas przychodzi z łatwością – poznawanie rzeczywistości, komunikacja międzyludzka, budowanie nowych relacji i życie w społeczeństwie – jest warunkowane mową. Prawidłowy rozwój mowy umożliwia przeprowadzanie czynności poznawczych, komunikację międzyludzką i socjalizację. Dzięki rozwijającym się umiejętnościom językowym w umyśle człowieka powstaje „zorganizowana pojęciowo wiedza” (Grabias, 2012, s. 16), ponadto możliwy jest jednostkowy i społeczny rozwój (Solak, 2018). Język daje nam szansę na przekazywanie wszelkich informacji z wykorzystaniem różnego rodzaju kodów językowych. Wybór zależy bywa od sytuacji społecznej i jej uczestników. Mówiąc lub pisząc, możemy tworzyć szereg komunikatów, które będą odbierane przez innych użytkowników naszego języka. Możemy „mówić/pisać to, co chcemy, o tym, o czym chcemy, co więcej – do kogo chcemy” (Solak 2018).

Stanisław Grabias wszelkie zachowania językowe klasyfikuje m.in. jako „komunikacja językowa”, „interakcja językowa” lub „dyskurs” (2012, s. 16). Te zachowania mogą znacząco się różnić od siebie. Jednak „bez względu na to, jaką postać przybierze zachowanie językowe danego użytkownika języka, jego wynik można nazwać »wypowiedzią«” (Solak, 2018, s. 120).

Warto zdefiniować w tym miejscu „wypowiedź”, której określeniem synonimicznym w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* jest „wypowiedzenie”, czyli ‘zamknięta i ukształtowana składniowo jednostka komunikatywna’ (Klemensiewicz, 1999, s. 645). Jednostką zamkniętą i ukształtowaną składniowo pozostaje także zdanie, jednak nie zawsze zawiera ono wszelkie informacje, których by oczekiwał odbiorca wypowiedzi. Nie każde więc „konkretne zdanie” (EJO) określa się „wypowiedzią”.

Wypowiedź stała się tematem rozważań w pracach Michaiła Bachtina. Ów badacz, opisując wypowiedź, zaznacza, że podstawą do jej wyróżnienia jest zmiana podmiotu mówiącego. Co szczególnie warto podkreślić, wypowiedź stanowi dla Bachtina podstawową jednostkę językowego porozumiewania się (1986). Komunikując się, tworzymy więc wypowiedzi, decydując o tym, kiedy głos oddamy swojemu odbiorcy. W dialogu szczególnie łatwo wskazać początek i koniec każdej z wypowiedzi. Oddanie głosu wyznacza według Bachtina granicę: „absolutny początek” i „absolutny koniec” (Bachtin, 1986, s. 364). Wyodrębnienie wypowiedzi nie wydaje się więc trudne – jest to jednostka mowy „realnie istniejąca” (Solak, 2018). Jednak ilu nadawców – tyle wypowiedzi, ile sytuacji – tyle wypowiedzi, ile funkcji – tyle wypowiedzi. Liczba czynników, które istotnie wpływają na kształt tej jednostki komunikacyjnej, jest długa. Marian Bugajski wskazuje m.in.: „rodzaj kontaktu, rodzaj przekazywanej treści, funkcję, jaką z punktu widzenia nadawcy powinien pełnić komunikat, pozycję socjalną nadawcy i odbiorcy” (2007, s. 237).

W trakcie analizy sytuacji, w jakiej powstaje wypowiedź, jak również spojrzenia na uczestników rozmowy wszystkie wskazane wyżej czynniki warunkujące kształt komuni-

katu z pewnością pojawiają się w naszych myślach. One niejako stają się wyznacznikami tego, jak powinna wyglądać wypowiedź, co zawierać. Rzadko jednak myślimy o tych składnikach wypowiedzi, które trudno nazwać dźwiękowymi, a więc wprost dostrzegalnymi. Zapominamy tym samym o tym, co – jak się okazuje – stanowi znaczącą część każdego komunikatu, zapominamy o „niemówieniu”. W każdej wypowiedzi łączą się ze sobą te dwa zjawiska: „mówienie” i „niemówienie” (Solak, 2018). „Wykluczenie któregośkolwiek z nich skutkuje powstawaniem dźwiękowych form trudnych bądź niemożliwych w odbiorze lub też zamianą takich form na milczenie” (Solak, 2018, s. 120). „Zachowanie językowe składa się w równym stopniu z dwu części: z dźwięku i milczenia” (Rokoszowa, 1994, s. 27). Kolejne części artykułu zawierają charakterystykę „mówienia” i „niemówienia” – nieodłącznych składowych wypowiedzi.

I. „Mówienie”

Według Renaty Grzegorzycy „mówienie” to ‘jednostkowy akt nadawczo-odbiorczy, w którym nadawca, chcąc przekazać odbiorcy pewną informację, wybiera z kodu (systemu) językowego (znanego również odbiorcy) odpowiednie słownictwo i struktury gramatyczne, uruchamia narządy mowne mające zrealizować formę wybranych jednostek językowych (a więc dokonuje tzw. fonacji i artykulacji), w wyniku czego wysyła fale akustyczne do ucha odbiorcy, w którego narządach odbiorczych dokonuje się recepcja dźwięku i jego interpretacja mentalna’ (2007, s. 14). Zupełnie inne spojrzenie na proces mówienia zawiera się w definicji neurolingwistycznej: „mówienie” jest ‘skomplikowanym procesem cząstkowych funkcji neuronalnych rozgrywających się w różnych okolicach ludzkiego mózgu’ (Zyss, 2011, s. 35).

W produkcji mowy uczestniczą wszystkie części traktu głosowego: płuca, oskrzela, tchawica – część oddechowa traktu głosowego, która inicjuje czynność głosową; krtań – część fonacyjna, wytwarzająca ton krtańowy; gardło, jama ustna, jama nosowa, zatoki przynosowe – część artykulacyjno-rezonacyjna, kształtująca dźwięk (Kuczkowski, 2016). Na wytworzone podczas pracy tych narządów dźwięki mowy nakładają się podczas mówienia zjawiska przodocyczne. Należy podkreślić, że w prowadzonych badaniach „mówieniem” określono wyłącznie artykułowanie dźwięków mowy – dźwiękową warstwę komunikatu (Solak, 2018).

Sama artykulacja dźwięków mowy jest czynnością bezwysiłkową, często podejmujemy ją bez przygotowania, reagując werbalnie, niejednokrotnie bez zastanowienia, na docierające do nas sygnały. Nie zawsze mówienie wynika z naszych poważnych potrzeb. Jako dojrzały użytkownicy systemu językowego, potrafimy bez trudu nadawać komunikaty. Franciszek Nieckula, opisując mówienie, zaznacza, że „może się odbywać szybko i bez większego namysłu” (2014, s. 101).

Interesujące nas pojęcie należy zestawić z pojęciem szerszym – „mową”. Tę Grabias opisuje jako ‘zespół czynności, jakie przy udziale języka wykonuje człowiek, poznając świat i przekazując jego interpretację innym uczestnikom życia społecznego’ (2012, s. 15). Tym, co pozwala odróżnić wskazane terminy, są czynności umysłu w opisie mówienia niepodkreślane. Nie wyczerpuje to oczywiście rozważań na temat odrębności wskazanych terminów. Podkreślone zostają natomiast najwyraźniejsze różnice między tymi pojęciami, które przez wielu mogą być uznane za tożsame.

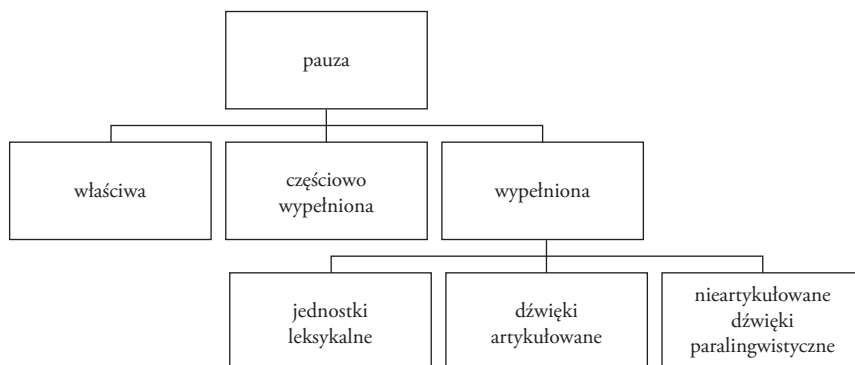
II. „Niemówienie”

Pojęcie: „niemówienie” w pierwszej kolejności można określić jako przeciwieństwo „mówienia”. Formuła¹ stworzona na wzór znanej i przytoczonej wcześniej definicji „mówienia” R. Grzegorzczkowej pozwala zjawisko niemówienia dostrzec w sytuacji, w której: „nadawca (nie?) chcąc przekazać odbiorcy pewną informację, nie wybiera z kodu językowego odpowiedniego słownictwa i struktur gramatycznych, nie uruchamia narządów mownych mających zrealizować formę wybranych jednostek językowych, w wyniku czego nie wysyła fal akustycznych do ucha odbiorcy, w których narządach odbiorczych nie dokonuje się recepcja dźwięku i jego interpretacja mentalna” (za: Michalik, Cholewiak i in., 2016; Michalik, 2013; por. Grzegorzczkowa 2007).

Niemówienie od lat stanowi przedmiot opisu językoznawców (Rokoszowa, 1983, 1994; Handke, 2008; Śniatkowski, 2002), jak również stało się zjawiskiem szczególnie interesującym z punktu widzenia teorii i praktyki logopedii (Michalik, 2013; Michalik, Cholewiak i in., 2016).

W obrębie niemówienia opisywane są następujące zjawiska: „milczenie”, „przemilczenie”, „pauza”. Z uwagi na podjęty w artykule problem badawczy poniżej zamieszczono charakterystykę formalną pauz, które „wpływają na kształt wypowiedzi, sposób jej odbioru, a także stanowią dostrzegalny, możliwy do dokładnego pomiaru element wypowiedzi, warunkujący szybkość jej realizacji” (Solak, 2018, s. 121).

Poniższy schemat pozwala dostrzec zróżnicowanie tego powszechnego w mowie zjawiska.

Schemat 1. Klasyfikacja pauz z perspektywy formalnej (za: S. Śniatkowski, 2002, s. 17)

Stanisław Śniatkowski charakteryzuje trzy rodzaje pauz, które przeplatają się z celowo artykułowanymi dźwiękami mowy w wypowiedzi nadawcy: a) pauzy wypełnione, b) pauzy częściowo wypełnione i c) pauzy właściwe.

Pauzy właściwe, czyli niewypełnione, realizowane są jako moment milczenia, ciszy nastające pomiędzy kolejnymi językowymi składnikami wypowiedzi (Śniatkowski, 2002). Ich pojawianie się w wypowiedzi nie zaburza odbioru komunikatu. Jednak jeśli w wypowiedzi pojawia się niezamierzona pauza właściwa o nienaturalnej długości (powyżej 2–3 sekund), wpływa ona niekiedy na postrzeganie znaczenia komunikatu przez

¹ Cytowana definicja została zaczerpnięta z artykułu *Niemówienie, milczenie, przemilczenie, pauza, czyli wielkie nic w teorii i praktyce logopedycznej* (Michalik, Cholewiak i in. 2016).

odbiorcę, który w trakcie percepcji wypowiedzi może poczuć się niekomfortowo. W psycholingwistyce pauzy te określane są jako „silent pauses” (Zellner, 1994, s. 44).

Pauzy wypełnione całkowicie to elementy foniczne, pojawiające się w trakcie mówienia, które mogą przybierać postać:

- jednostki leksykalnej (tu najczęściej jako powtórzenie któregoś z elementów wypowiedzi lub jednostka w funkcji fatycznej);
- dźwięku artykułowanego (w postaci przeciągniętej samogłoski lub grupy spółgłosek);
- nieartykułowanego dźwięku paralingwistycznego (np. kasznięcia)² (za: Śniatkowski, 2002).

Pauzy te zdecydowanie częściej pojawiają się w wypowiedziach dziecięcych, potrafią zaburzać odbiór komunikatu i wynikają z niższych niż u osób dorosłych kompetencji. Psycholingwistyczna klasyfikacja pauz określa je jako „filled pauses” (Zellner, 1994, s. 44).

Trzecim typem są pauzy częściowo wypełnione, czyli pauzy stanowiące niejednorodny element w ciągu brzmieniowym (Śniatkowski, 2002, s. 15–18).

III. Mówienie i niemówienie w wypowiedzi (wyniki badań)³

Wypowiedź łączy w sobie mówienie i niemówienie. To niesie za sobą pytanie: *Jaką część wypowiedzi stanowi mówienie, które z wypowiedzią bywa często utożsamiane?* Określenie proporcji mówienia i niemówienia w wypowiedzi stało się więc celem badania. Wskazanie tychże proporcji było możliwe dzięki analizie wypowiedzi dziecięcych (wypowiedzi te zebrano w latach 2014–2017) i określenie, jakie części wypowiedzi badanych uczniów stanowią pauzy.

Badania prowadzone były w jednej z tarnowskich placówek oświatowych. Uczestniczyły w nich trzy trzydziestoosobowe grupy uczniów w wieku sześciu, siedmiu i dziewięciu lat. Postawione pytanie badawcze brzmiało następująco: *Czy w populacji dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym istnieją różnice w procentowym udziale pauz wykorzystanych podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi w podziale na wiek oraz płć?*

Poniżej zamieszczono przykładową analizę ilościowo-jakościową wypowiedzi ucznia siedmioletniego. Zebranie i analiza dziewięćdziesięciu dziecięcych wypowiedzi umożliwiły wnioskowanie o populacji (Solak, 2018).

Trzydziestosekundowy fragment wypowiedzi (wiek ucznia: 7:1)

tylko raz w tygodniu (-) [1,29 s.] dlatego (-) [0,3 s.] że ja chodzę na basen (-) [1,22 s.] i wczoraj właśnie poszłem na basen (-) [0,78 s.] a potem trochę pograłem (-) [0,27 s.] na komputerze to znaczy (yy-mój) [1,43 s.] mój młodszy (-yy) [2,53 s.] brat (-) [0,4 s.] Ivek (-ym) [1,8 s.] to znaczy nie młodszy tylko straszny (-) [0,56 s.] powiedział mi (-) [0,2 s.] jak się gra (-ym) [0,91 s.] na komputerze.

Liczba głosek	182
Liczba sylab	74

² Przykładami nieartykułowanych dźwięków paralingwistycznych są: sapanie, mlaskanie, śmiech, westchnienie itp. (Śniatkowski, 2002).

³ Poniższe fragmenty i dane zaczerpnięte zostały z niepublikowanej pracy doktorskiej oraz artykułu autorki „Ile mówienia jest w wypowiedzi?” (2018).

Tempo wypowiedzi: 6,06 głosek/s. (2,46 sylab/s.)

	Liczba pauz	Czas trwania pauz
Pauzy w wypowiedzi	12	11,69 s.
Pauzy właściwe	8	5,02 s.
Pauzy wypełnione	0	0 s.
Pauzy częściowo wypełnione	4	6,67 s.

Procentowy udział pauz w wypowiedzi: 38,96%

Wyniki otrzymane w trakcie prowadzonych analiz ilościowo-jakościowych⁴ w trzech grupach przedstawiono poniżej. W każdej grupie znalazło się piętnastu chłopców i piętnaście dziewczynek.

Tabela 1. Średni procentowy udział pauz w trzydziestosekundowych wypowiedziach uczniów (z podziałem na wiek i płeć)

Wiek	Średni procentowy udział pauz (%)	
	Chłopcy	Dziewczynki
6-latki	44,5	41
7-latki	38	33
9-latki	34	36

Dla postawionego wcześniej problemu badawczego wykonano badania statystyczne, w których wykorzystano metodę analizy wariancji ANOVA dwuczynnikowa (Bedyńska, Brzezicka, 2007)⁵. Test ten pozwolił wskazać: Czy istnieją istotne czynniki wpływające na średni procentowy udział pauz w wypowiedziach uczniów? Czy zachodzi między nimi interakcja – oddziaływanie łączne?

Hipotezy: H_0 i H_1
Hipotezy zerowe (H_0);

I: Nie ma istotnej różnicy w przeciętnym procentowym udziale pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi w podziale na wiek.

II: Nie ma istotnej różnicy w przeciętnym procentowym udziale pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi w podziale na płeć.

III: Nie występuje istotne współdziałanie pomiędzy obydwojma czynnikami, tj. „poziomem wieku” i „rodzajem płci”, wpływające na przeciętny procentowy udział pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi.

⁴ Analizy te dotyczyły m.in. liczby pauz w wypowiedzi z uwzględnieniem podziału na poszczególne ich typy, liczby głosek, sylab użytych w wypowiedzi i tempa wypowiedzi. Były one prowadzone z wykorzystaniem programu Audacity.

⁵ Przyjęty poziom istotności: $\alpha = 0,05$, wynikający poziom ufności $1 - \alpha = 0,95$. Kolorem czerwonym zaznaczono wyniki istotne statystycznie; $p < 0,05$, a czarnym nieistotne; $p > 0,05$.

Hipotezy alternatywne (H_1);

I: Jest istotna różnica w przeciętnym procentowym udziale pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi w podziale na wiek.

II: Jest istotna różnica w przeciętnym procentowym udziale pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi w podziale na płeć.

III: Występuje istotne współdziałanie pomiędzy obydwoma czynnikami, tj. „poziomem wieku” i „rodzajem płci”, wpływające na przeciętny procentowy udział pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi.

Tabela 2. Wyniki zastosowanej statystyki F dla postawionych hipotez

Analizowane efekty	Jednowymiarowe testy istotności i wielkości efektów: Zmienna zależna: Procentowy udział pauz [%]		
	Stopnie swobody efektów df	Wartość testu F	Komputerowy poziom prawdopodobieństwa (istotności) p
Wiek dziecka	2	8,791	0,0003
Płeć dziecka	1	1,927	0,1688
Wiek dziecka & płeć dziecka	2	1,416	0,2483
Błąd	84		

Badania wykazały, że istnieją istotne statystycznie różnice w procentowym udziale pauz w wypowiedziach uczniowskich (kolor czerwony). Procentowy udział pauz wykorzystanych przez dzieci podczas trzydziestosekundowej wypowiedzi ma związek z ich wiekiem. Zależność ta jest istotna statystycznie: $p = 0,0003 < 0,05$ (Tabela 2). Można ocenić pewność podanej hipotezy alternatywnej aż na **99,97%** $[(1-0,0003) * 100\% = 99,97\%]$. W związku z tym odrzucona została hipoteza zerowa.

Procentowy udział pauz wykorzystanych przez dzieci w trzydziestosekundowej wypowiedzi nie ma natomiast związku z ich płcią. Zależność ta nie jest istotna statystycznie $p = 0,1688 > 0,05$ (Tabela 2). Pewność podanej hipotezy alternatywnej wynosi 83,12% $[(1-0,1688) * 100\% = 83,12\%]$. W związku z tym należy przyjąć hipotezę zerową.

Badania nie wykazały również istotnego oddziaływania (interakcji) na siebie dwóch czynników głównych: wiek dziecka nie wchodzi w interakcję z płcią dziecka. Interakcja ta nie jest istotna statystycznie $p = 0,2483 > 0,05$ (Tabela 2). Pewność wskazanej hipotezy alternatywnej pozostaje duża i wynosi 75,17% $[(1-0,2483) * 100\% = 75,17\%]$. Wynik nie przekroczył jednak wymaganego poziomu ufności. Należy więc przyjąć hipotezę zerową, mówiącą o braku istotnej interakcji.

Z uwagi na to, że wiek różnicuje procentowy udział pauz w uczniowskich wypowiedziach, konieczne stało się przeprowadzenie testu post-hoc LSD Fishera. Test ten wykazuje, które średnie różnią się między sobą istotnie. Analiza została przeprowadzona poniżej (Tabela 4).

Tabela 3. Ocena istotności różnic pomiędzy średnimi procentowymi udziałami pauz użytych w wypowiedziach dziecięcych w podziale na wiek

Numer podklasy	Test istotności LSD Fishera (NIR) Zmienna zależna: procentowy udział pauz [%] Przybliżone prawdopodobieństwa dla testów <i>post-hoc</i> Błąd: MS międzygrupowe = 64,121, df = 84,000			
	wiek dziecka	podklasa {1} średnia 42,71	podklasa {2} średnia 35,78	podklasa {3} średnia 34,74
1	sześcioletki		0,0012	0,0002
2	siedmiolatki	0,0012		0,6155
3	dziewięcioletki	0,0002	0,6155	

Dla poziomów I czynnika (wiek dziecka), pomiędzy sześciolatkami i siedmiolatkami, oraz pomiędzy sześciolatkami i dziewięcioletkami, średnie procentowego udziału pauz wykorzystanych przez dzieci w trzydziestosekundowych wypowiedziach różnią się istotnie statystycznie między sobą, tj. wynoszą odpowiednio: $p = 0,0012 < 0,05$ oraz $p = 0,0002 < 0,05$ – tabela powyżej (Tabela 4). Nieistotna okazała się różnica analizowanej zmiennej zależnej pomiędzy siedmiolatkami i dziewięcioletkami: $p = 0,6155 > 0,5$.

Wnioski

Zaprezentowane w poprzedniej części artykułu wyniki badań pokazują, jaką część wypowiedzi uczniowskich stanowią pauzy, a także co warunkuje ich występowanie. Niemal na wszystkich poziomach istotne statystycznie różnice warunkowane są wiekiem uczniów (Tabela 3, Tabela 4).

Tabela 4. Średni procentowy udział pauz wykorzystanych przez uczniów w podziale na wiek

Poziom wieku	Średni procentowy udział pauz
6-latki	42,71
7-latki	35,78
9-latki	34,74

Nieistotne statystycznie okazały się różnice między średnim procentowym udziałem pauz wykorzystywanym przez uczniów w podziale na płeć (Tabela 5).

Tabela 5. Średni procentowy udział pauz wykorzystanych przez uczniów w podziale na płeć

Płeć	Średni procentowy udział pauz
Chłopcy	38,91
Dziewczynki	36,57

Jak pokazują przeprowadzone badania, ponad jedną trzecią każdej wypowiedzi dziecięcej stanowią pauzy, a więc niemówienie. Jest to dość dużo, zważywszy na fakt, że podczas słuchania wypowiedzi o pauzach myślimy raczej rzadko. Gdyby jednak ich zabrakło, wypowiedzi byłyby trudne lub niemożliwe do zrozumienia. Z całą pewnością z wiekiem tworzenie wypowiedzi staje się łatwiejsze – pauzy zajmują coraz mniej miejsca w komunikacie, jest on więc płynniejszy i pełniejszy. To sugeruje, że doświadczenia językowe i edukacja pozwalają dzieciom z coraz większą łatwością formułować wypowiedzi.

Anna Solak

Autorka jest doktorem nauk humanistycznych, logopedą, językoznawcą, nauczycielem akademickim związanym z Wydziałem Nauk Społecznych i Sztuki Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Sączu. Terapeuta i diagnosta w zakresie logopedii. Jej praca doktorska dotyczyła tempa wypowiedzi dziecięcych

Streszczenie

Wypowiedź formułowana przez nadawcę niesie za sobą liczne informacje. Szereg z nich mieści się w jej warstwie segmentalnej – treści komunikatu. Kolejne zawiera także warstwa suprasegmentalna wypowiedzi. Realizując wypowiedź, nie zawsze mamy świadomość, jaką jej część stanowi niemówienie. Myślimy przecież wyłącznie o tym, co chcemy powiedzieć, nie o składnikach, które w niemy sposób nam to umożliwiają.

Artykuł zawiera dokładne dane, poparte wynikami badań autorskich, dotyczące procentowego udziału „mówienia” i „niemówienia” w wypowiedziach dziecięcych.

Słowa kluczowe: wypowiedź, mówienie, niemówienie, pauzy

Speaking and Non-speaking in a Statement

Abstract

A statement formulated by a speaker carries a plenitude of information. A number of these pieces of information is located in the segmental layer - the contents of the statement. Other pieces of information are contained in the suprasegmental layer. When delivering a statement we are not always sure what part of it consists of non-speaking. Admittedly, we think only of what we want to say and not of the non-verbal components which make delivering a statement possible. This paper presents one of the research problems tackled within the framework of a doctoral dissertation concerning the rate of children's speech.

Keywords: statement, speaking, non-speaking, pauses

Bibliografia

- Bachtin, M. (1986). *Estetyka twórczości słownej*. Tłum. D. Ulicka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bedyńska, S., Brzezicka, A. (2007). *Statystyczny drogowskaz. Praktyczny poradnik analizy danych w naukach społecznych na przykładach z psychologii*. Warszawa: Academica.
- Bugajski, M. (2007). *Język w komunikowaniu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cholewiak, A. (2017). *Metodologiczne aspekty badania tempa wypowiedzi (ujęcie neurolingwistyczne)*. *Studia Logopaedica* VI, s. 82–88.

- Dąbska, I. (1963). *Milczenie jako wyraz i jako wartość*. Roczniki Filozoficzne, z.1, t. XI, s. 73–79.
- Gajda, S. (2014). *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] J. Bartmiński (red.). *Współczesny język polski* (s. 255–268). Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Grabias, S. (2012). *Teoria zaburzeń mowy. Perspektywy badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego*, [w:] S. Grabias, M. Kurkowski (red.). *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy* (s. 16–19). Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Grzegorzczakowa, R. (2007). *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kuczowski, J. (2016). *Anatomiczno-fizjologiczne podstawy głosu*, [w:] B. Kamińska, S. Milewski (red.). *Logopedia artystyczna* (s. 258–276). Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Michalik, M. (2013). *Niemówienie jako problem lingwistyczny, kulturowy i szkolny. Uwagi neurolingwisty*, [w:] M. Michalik, A. Hetman (red.). *Synergia. Mowa–Terapia–Wychowanie* (s. 9–19), Jastrzębie-Zdrój – Kraków: Wydawnictwo „Pasażer”.
- Michalik, M., Cholewiak, A., Jagiełowicz, W. (2015). *Niemówienie, milczenie, przemilczenie, pauza, czyli wielkie nic w teorii i praktyce logopedycznej*, [w:] I. Jaros, R. Gliwa (red.). *Problemy badawcze i diagnostyczne w logopedii* (s. 79–93). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Michalik, M., Cholewiak, A. (2017). *Tempo wypowiedzi w oligofazji*. „Logopedia”, nr 46, s. 265–281.
- Michalik, M., Milewski, S., Kaczorowska-Bray, K., Solak A. (2020). *Tempo mówienia i tempo artykulacji w dyskursie zaburzonym*, [w:] M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski (red.). *Prozodia. Przwajanie, badanie, zaburzenia, terapia* (s. 395–429). Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Michalik, M., Solak, A. (2017). *The pace of speech in autistic spectrum disorder*. Acta Neuropsychologica, v. 15, n. 4, s. 433–441.
- Minczakiewicz, E.M. (1997). *Mowa Rozwój–Zaburzenia–Terapia*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Nieckula, F. (2014). *Język ustny a język pisany*, [w:] J. Bartmiński (red.). *Współczesny język polski* (s. 99–113). Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Ożóg, K. (2014). *Ustna odmiana języka ogólnego*, [w:] J. Bartmiński (red.). *Współczesny język polski* (s. 85–96). Lublin: UMCS.
- Pisarkowa, K. (1986). *O komunikatywnej funkcji przemilczenia*. Zeszyty Prasoznawcze, nr 1 (107), s. 25–34.
- Pluta-Wojciechowska, D., Sambor, B. (2017). *Pomiędzy słowem, frazą i zdaniem, czyli o pozycji Inter-Speech w normie i patologii*, [w:] D. Pluta-Wojciechowska, B. Sambor (red.). *Współczesne tendencje w diagnozie i terapii logopedycznej* (s. 169–191). Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Polański, K. (red.). (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Rokoszowa, J. (1983). *Język a milczenie*. Biuletyn PTJ, z. XL, s. 129–137.
- Rokoszowa, J. (1994). *Milczenie jako fakt językowy*. Biuletyn PTJ, z. L, s. 27–47.
- Solak, A. (2017). *Tempo wypowiedzi w badaniach jakościowo-ilościowych: studium przypadku 9-letniego chłopca*, [w:] E. Łukasiewicz, Ł. Warchoń (red.). *Kompetencja językowa człowieka. Norma i zaburzenia* (s. 161–174). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Solak, A. (2018). *Ile mówienia jest w wypowiedzi*. Tarnowskie Dialogi Naukowe, nr 1, s. 119–129.
- Śniatkowski, S. (2002). *Milczenie i pauza w gramatyce nadawcy i odbiorcy. Ujęcie lingwoedukacyjne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Wilkoń, A. (2003). *Gatunki mówione*, [w:] M. Kita (red.). *Porozmawiajmy o rozmowie. Lingwistyczne aspekty dialogu* (s. 46–58). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wysocka, M. (2016). *Prozodia mowy – problemy opisu*, [w:] B. Kamińska, S. Milewski (red.). *Logopedia artystyczna* (s. 213–230). Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Zellner, B. (1994). *Pauses and the temporal structure of speech*, [w:] E. Keller (red.). *Fundamentals of speech synthesis and speech recognition* (s. 41–62). Chichester: John Wiley.
- Zyss, T., Zięba, A. (2015). *Tempo mówienia – kilka uwag z psychiatrycznego punktu widzenia*. „Neurolingwistyka Praktyczna”, nr 1, s. 15–26.